

Research Paper

The Origin and Evolution of Human Moral Character According to Allameh Tabatabaei

Banafshe Ramazani¹ , Fereshte Abolhasani Niaraki^{*2} , Ramazan Mahdavi Azadboni³

¹ M.A. student in the Department of Philosophy and Islamic Theology, University of Mazandaran. Email: banafsheramezani5965@gmail.com

² Assistant Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, University of Mazandaran. Email: f.abolhasani@umz.ac.ir

³ Associate Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, University of Mazandaran. Email: dr.azadboni@yahoo.com

10.22080/jre.2024.25029.1174

Received:

February 11, 2023

Accepted:

July 17, 2023

Available online:

September 5, 2023

Keywords:

Moral Character; Allameh Tabatabaei; Growth Factors; Genesis; Moral Evolution; Properties

Abstract

The present research seeks to examine the views of Allameh Tabatabaei on the origin and evolution of human moral character and draw the theoretical framework and the general structure of this theory based on his opinion. To do this, first, the issues related to the moral character of man and their answers were extracted from the works of Allameh Tabatabaei and were interpreted and analyzed with a rational-analytical approach. Due to the importance of problem-oriented, this study addresses two main issues: 1) What is the origin of the emergence of moral character from the perspective of Allameh Tabatabaei? 2) What are the internal and external-environmental factors of the growth and evolution of human moral character from his point of view? In the interpretation of Sharif al-Mizan, Allameh considers Shakeleh as the meaning of temperament and considers it to be a set of psychological traits of a human being that emerges in his relationship with objects and persons. Therefore, according to Allameh's philosophical analysis regarding temperament and the quality of its creation in individuals, he considered temperament as one of the sources of moral character. Allameh has mentioned internal and external (environmental) factors for the growth and evolution of human moral character. Internal factors are placed in three cognitive, emotional, and functional areas. From his point of view, essence and nature are internal factors, but the most important internal factor in his opinion is free will. Moreover, Allameh refers to external (environmental) factors, that are outside of man's essence and are in the circumstances and atmosphere of his life, such as customs and traditions, imitation habits, and the influence of society, geographical environment, family, peers, and so on.

***Corresponding Author:** Fereshte Abolhasani Niaraki

Address: Department of Islamic Philosophy and Theology, University of Mazandaran

Email: f.abolhasani@umz.ac.ir

Extended Abstract

1. Introduction

The main focus of this study is the "emergence and evolution of human moral character according to Allameh Tabatabaei", which means drawing the framework of the theory of moral character based on his opinion. With this statement, what is discussed in this study from Allameh Tabatabaei's point of view are his personality theory, its foundations, and its components. This research, considering the findings of contemporary thinkers, asks the modern questions of moral psychologists about the moral character of the great contemporary Islamic philosopher, Allameh Tabatabaei. The term "moral character" or "character" refers to a set of traits and qualities that are relatively stable in a person's thoughts, words, and actions. These traits are usually a group of motivational and emotional elements and beliefs that a person can cultivate in himself. Regarding moral character, various issues can be raised: 1) whether morality is inherent and natural or whether it is acquired; 2) the possibility of changing morals; 3) the factors of moral character formation and the factors of its change; 4) discussion of acquired attributes and virtues; 5) the quality of attributing traits to the self: essential movement or transverse attribution; and 6) the possibility of modification and the factors of moral personality transformation. This study, considering the findings of contemporary thinkers, aims to ask the modern questions of moral psychologists about moral character from the great philosopher of contemporary Islam, Allameh Tabatabaei: 1) What is the origin of the emergence and construction of moral character? 2) What are the internal and external-environmental factors of the

growth and evolution of human moral character?

2. Method

The dominant approach in this research is the rational-analytical approach, which examines Allameh's works through conceptual, propositional, and systemic analysis. Moreover, using a comparative and sometimes historical approach, this study compares the similarities and differences of Allameh's view with other thinkers.

3. Findings

Allameh Tabatabaei, in the discussion of the Quranic concept of Shakeleh, has discussed the personality characteristics of people in Tafsir al-Mizan. Additionally, his philosophical analyses of nature and the quality of creating ethics in humans can also be analyzed as the source of moral character. He has also spoken about some moral qualities in the Platonic-Aristotelian philosophical theory based on character, and in the commentary of Sharif al-Mizan, he has talked about some moral qualities that distinguish a person from others and also the reason for the excellence of his character and personality. In the interpretation of Sharif al-Mizan, Allameh considers Shakeleh as the meaning of temperament and considers it as a set of psychological traits of a human being that emerges in his relationship with objects and persons. Therefore, according to Allameh's philosophical analysis regarding temperament and the quality of its creation in individuals, he considered temperament as one of the sources of moral character. Allameh has mentioned internal and external (environmental) factors for the growth and evolution of human moral character. Internal factors are placed in three cognitive, emotional, and functional areas. From his point of view, essence and nature are internal factors, but the most

important internal factor in his opinion is free will. Moreover, Allameh refers to external (environmental) factors, that are outside of man's essence and are in the circumstances and atmosphere of his life, such as customs and traditions, imitation habits, and the influence of society, geographical environment, family, peers, and so on.

4. Result

The moral function of man is an active process with the origin of nature (nature, temperament, and physical affairs) which involves the regulation of human behavior by knowledge in the context of the norms and values of the environment, in such a way that over time, practice, and experience, this arrangement is internalized for humans as the underlying self-made values of behavior, and then it becomes in the form of Shakeleh, which is the secondary properties of the soul and can create another body for the soul, which is the form of his inner self. Allameh Tabatabaei has mentioned the personal characteristics of people in the discussion of the Quranic concept of Shakeleh. Based on this, the concept of Shakeleh can be considered as the same as the concept of personality. In his commentary on al-Mizan, Allameh has introduced Shakeleh as the meaning of temperament and moral properties and considered temperament to be a set of psychological traits of a human being, which in fact emerges from the relationship of this temperament with other people. Therefore, with these interpretations, it can be acknowledged that according to Allameh's philosophical analysis in the discussion of temperament and the quality of its creation in people, temperament can be considered as one of the sources of moral character. Allameh has spoken about primary and secondary nature in many cases.

The primary nature of man is shared with animals, and the meaning of secondary nature is the actualization of the potential abilities of primary nature and the place of practical rationality in humans. In an upward course, according to cognitive abilities, man moves away from that primary nature, and after becoming a rational being, he acquires a secondary nature. According to Allameh, these natural properties have a series of internal factors, such as essence and nature, which, according to him, the most important internal factor is human free will, and a series of external (environmental) factors that are outside of man's nature and are in the circumstances and atmosphere of his life, such as customs, traditions, habits, and the influence of society, geographical environment, family, friends, peers, and even friendship with infidels.

Funding

This article has no financial support, but it is extracted from the master's thesis of Ms. Banafshe Ramazani.

Author contribution

Banafshe Ramazani, the first author, is an M.A. graduate of the Department of Philosophy and Islamic Theology of Mazandaran University, and Fereshte Abolhasani Niarki, the second author, is an assistant professor of the Department of Islamic Philosophy and Theology of Mazandaran University.

Conflict of interest

There is no conflict of interest in this article.

Acknowledgment

The authors express their gratitude to the professors of the Department of Philosophy and Islamic Theology of Mazandaran University.

References

- Abolhasani Niarki, F., Ghorbani, H. (2017). The model of moral development from the point of view of Khwaja Nasir al-Din Tusi. *Ahlak Vahiani*, 7(1), (consecutive 15).
- Alia, M. (1391). *Descriptive Dictionary of Ethics*. Hermes Publications.
- Allameh Jafari. (1399). *Philosophy of ethics and education*. Allameh Jafari Institute for editing and publishing works.
- From, E. (1370). *Man for himself, a study in the psychology of ethics*. translated by Akbar Tabrizi, Tehran, Behjat.
- Gilligan, C. (2003). *In a different voice: psychological theory and Woman's development*. Cambridge, Massachusetts, and England: Harvard University press, Thirty eighth printing.
- Hasanzadeh Amoli, H. (1366). *The Alliance of Wise and Reasonable*. Tehran: Hikmat, second edition.
- Melanie Killen, J. S. (1397). *Moral Development: Guidebook*. Volume 1. translators: Mohammad Reza Jahangirzadeh, Alireza Sheikh Shuai, Seyyed Rahim Rasti Tabar, Research Institute of Islamic Sciences and Culture.
- Nejad Amran, M. A., & Shamkhi, M. (1399). Analytical comparison of personality from the psychological point of view with the concept of Shakeleh in the Qur'an. *Counseling and Psychotherapy Culture Quarterly*, 11(43)
- Piaget, j. (1348). *The moral judgement of the child*. Translated by Marjorie Gabain. Printed in U.S.A, Glencoe, Illinois: free Press.
- Ragheb Esfahani, A. H. M. (1412). *Vocabulary of Quranic Words*. Qom: Ismailian Press Institute.
- Ross, A. (1386). *Personality Psychology (theories and processes)*. translator: Siavash Jamalfar, Tehran: Ravan.
- Shirazi, S., & Ibrahim, M. (1981 AD). *Al-Hikmah al-Mutaaliyyah fi al-Asfar al-Uqliyyah al-Arba'ah*. Beirut: Dar Ihya al-Tarath.
- Shirazi, S., & Ibrahim, M. (1360). *Al-Shawahid al-Rubabiyyah fi al-Manahaj al-Salukiyya*. with the margins of Hadi bin Mahdi Sabzevari. Academic Publishing Center-Tehran-Iran.
- Shirazi, S., & Ibrahim, M. (1361). *Tafsir al-Qur'an al-Karim (Sadra)*. Qom: Bidar Publications, second edition.
- Shojaei, M. S. (1388). A look at the origins of the theory of personality traits. *Islamic Studies and Psychology*, 4.
- Shojaei, M. S. (1401). *Shakeleh personality questionnaire: theoretical foundations, method of implementation and interpretation*. Qom: Hozwa and University Research Center.
- Tabatabaei, M. H. (1374). *Translation of Tafsir al-Mizan*. 20 volumes, published by the Qom seminary community, Islamic publications office.
- Tabatabaei, M. H. (1378). *Al-Hukmah*. Commentary by Hossein Haqqani, Al-Zahra University (S).
- Tabatabaei, M. H. (1381). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*. translated by Seyyed Mohammad Baqir Mousavi Hamdani, Qom, Islamic Publications affiliated with the Qom

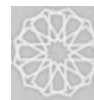
Seminary Teachers' Society, 15th edition.

Tabatabaei, M. H. (1417 AH). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*. Beirut, Al-Alami Institute for Press.

Tousi, M. (1374). *Tadzkire in the beginning and end*. Tehran: Wart Farhang and

Islamic Guidance Printing and Publishing Organization.

Turiel, E. (1985). *The development of social knowledge: Morality and convention*. Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne Sydney Cambridge University Press, Reprinted.

علمی

پیدایش و تحول شخصیت اخلاقی انسان از منظر علامه طباطبایی(ره)

بنفشه رضانی^۱ ID، فرشته ابوالحسنی نیارکی^۲ ID*، رمضان مهدوی آزادبونی^۳ ID^۱ دانشجوی کارشناسی ارشد رشته فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه مازندران. ایمیل: banafsheramezani5965@gmail.com^۲ استادیار گروه فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه مازندران. ایمیل: f.abolhasani@umz.ac.ir^۳ دانشیار گروه فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه مازندران. ایمیل: dr.azadboni@yahoo.com

doi 10.22080/jre.2024.25029.1174

چکیده

جستار حاضر درصدد بررسی دیدگاه علامه طباطبایی(ره) پیرامون پیدایش و تحول شخصیت اخلاقی انسان است؛ مراد از آن، ترسیم چارچوب نظری و ساختار کلی نظریه شخصیت اخلاقی، براساس نظر ایشان است. روش پژوهش بدین صورت است که ابتدا مسائل مرتبط با شخصیت اخلاقی انسان و پاسخ به آن‌ها از طریق فیش‌برداری از آثار علامه طباطبایی گردآوری و سپس با رویکرد عقلی-تحلیلی به تفسیر و تحلیل آن‌ها پرداختیم. به سبب توجه به اهمیت مسأله‌محوری، در این جستار، به دو مسأله اصلی می‌پردازیم. از جمله: (۱) منشأ و خاستگاه پیدایش شخصیت اخلاقی از منظر علامه طباطبایی(ره) چیست؟ (۲) عوامل درونی و بیرونی-محیطی رشد و تحول شخصیت اخلاقی انسان از منظر ایشان کدامند؟ علامه در تفسیر شریف المیزان، شاکله را به معنای خلق و خوی می‌داند و آن را مجموعه صفات روانی انسان می‌داند که در ارتباطش با اشیا و اشخاص ظهور پیدا می‌کند. بنابراین با توجه به تحلیل‌های فلسفی علامه در بحث خلق و کیفیت ایجاد آن در افراد، خلق را یکی از منشأهای شخصیت اخلاقی نزد علامه دانست. علامه برای رشد و تحول شخصیت اخلاقی انسان، عوامل درونی و بیرونی (محیطی) ذکر کرده است که عوامل درونی در سه ساحت شناختی، عاطفی و عملکردی قرار می‌گیرند. از دیدگاه علامه فطرت و طبیعت از عوامل درونی هستند. اما مهم‌ترین عامل درونی از نظر ایشان اراده آزاد است. همچنین علامه به عوامل بیرونی (محیطی) که خارج از ذات او هستند و در اوضاع و احوال و جو زندگی او هستند، مانند آداب و رسوم و عادات‌های تقلیدی و تأثیر جامعه و محیط جغرافیایی و خانواده و همسالان و .. اشاره می‌کند.

تاریخ دریافت:

۲۲ بهمن ۱۴۰۱

تاریخ پذیرش:

۲۶ تیر ۱۴۰۲

تاریخ انتشار:

۱۴ شهریور ۱۴۰۲

کلیدواژه‌ها:

شخصیت اخلاقی؛ علامه

طباطبایی؛ عوامل رشد؛

پیدایش؛ تحول اخلاق؛ ملکات.

* نویسنده مسئول: فرشته ابوالحسنی نیارکی

آدرس: دانشگاه مازندران

ایمیل: f.abolhasani@umz.ac.ir

۱ بیان مسأله

«پیدایش و تحول شخصیت اخلاقی انسان از نظر علامه طباطبایی(ره)»، مسأله مقاله حاضر و مراد از آن، ترسیم چارچوب نظریه شخصیت اخلاقی، براساس نظر ایشان است. با این بیان آن چه در این مقاله از نظر علامه طباطبایی(ره) مورد بحث قرار می‌گیرد، نظریه شخصیت او، مبانی و مؤلفه‌های آن می‌باشد. در این مقاله برآنیم با گوش شنوا نسبت به یافته‌های اندیشمندان معاصر، پرسش‌های نوین روان‌شناسان اخلاق در باب شخصیت اخلاقی را از فیلسوف بزرگ معاصر اسلام، علامه طباطبایی(ره) پرسش کنیم.

تبارشناسی شخصیت

کلمه انگلیسی "شخصیت" از اصطلاحات یونانی "charaktêr" اقتباس شده است، که در ابتدا به معنای یک علامت برجسته شده روی سکه (مهر) استفاده می‌شد. بعداً و به طور کلی‌تر، "شخصیت" به معنای مشخصه و ویژگی خاصی از چیزی اطلاق شد که به وسیله آن یک چیز با دیگران تمایز می‌یابد و سپس به معنای مجموعه ویژگی‌هایی تعریف شد که فرد را از دیگری متمایز می‌کند. در کاربردهای مدرن، این تأکید بر تمایز یا فردیت، عامل درهم-آمیختن دو اصطلاح "منش" با "شخصیت" شد. با این حال، استفاده فلسفی از کلمه "شخصیت" دارای تاریخ زبانی متفاوت است. در آغاز کتاب دوم اخلاق نیکوماخس، ارسطو از دو نوع متفاوت از تعالی انسان، تعالی تفکر و تعالی شخصیت سخن می‌گوید. عبارات وی برای تعالی شخصیت را (êthikai) (aretai) ما معمولاً به عنوان "فضیلت اخلاقی" یا "تعالی اخلاقی" ترجمه می‌کنیم. واژه یونانی êthikos (اخلاقی) صفت مترادف با واژه یونانی êthos (شخصیت) است. وقتی از یک فضیلت اخلاقی یا برتری شخصیت صحبت می‌کنیم، تأکید بر تمایزبودن یا فردیت صرف نیست؛ بلکه بر ترکیبی از ویژگی‌هایی است که یک فرد را به گونه‌ای از لحاظ اخلاقی فردی قابل تحسین می‌سازد. پس، براساس

اصطلاح زبانی یونانی، "شخصیت اخلاقی" به معنای برخورداری یا فقدان فضیلت اخلاقی بود. <https://plato.stanford.edu/entries/moral-character/>.

علامه جعفری شخصیت را به تبلور هماهنگ مجموع عناصر و فعالیت‌های درونی که مدیریت اصول بنیادین جهان درونی را در دست دارد، تعریف می‌کند. به نظر وی شخصیت با منش (کاراکتر)، متفاوت است؛ زیرا منش، کیفیت رسوب‌شده در شخصیت است که به صورت عامل فعال در زمینه زندگی دست به کار می‌شود: نظیر منش هنری، منش قضایی، منش سیاسی فرد و .. (علامه جعفری، ۱۳۹۹: ۲۵۴).

اریک فروم در تعریف شخصیت، آن را مجموع کیفیت‌های موروثی و اکتسابی می‌داند که مختص یک فرد خاص است و او را منحصر به فرد می‌کند (فروم، ۱۳۷۰: ۶۶). آلپورت نزدیک پنجاه تعریف مختلف از شخصیت را که قبل از او مطرح شده بود، بررسی و چنین نتیجه‌گیری کرد که شخصیت عبارت است از «سازمان پویایی از سیستم‌های روانی جسمانی فرد که رفتارها و افکار خاص او را تعیین می‌کند» (راس، ۱۳۸۶: ۱۶).

اصطلاح شخصیت اخلاقی یا همان سیرت و منش، به مجموعه‌ای از خصایل و کیفیات نفسانی نسبتاً ثابت در اندیشه، گفتار و کردار شخص گفته می‌شود، این خصایل معمولاً تافته‌ای از عناصر انگیزشی، عاطفی و باورها هستند که انسان می‌تواند آن‌ها را در خود بپروراند (علیا، ۱۳۹۱: ۱۵). سؤالاتی در مورد شخصیت اخلاقی مطرح شده است که سعی دارد جایگاه اصلی در بحث فلسفی را به خود اختصاص دهد. اخلاق‌گرایان یونان باستان، سؤال‌هایی بر ماهیت فضیلت یا آن چه ممکن است از آن به‌عنوان یک شخصیت اخلاقی خوب یاد کنیم مطرح کرده‌اند، از جمله این‌که: چگونه فرد فضیلت‌مند می‌شود؟ آیا آموزش داده می‌شود؟ آیا این به‌طور طبیعی در فرد ظهور می‌کند؟ آیا فرد خود مسؤول توسعه و رشد آن است؟ پاسخ به این گونه سؤال‌ها

داک، موضوع، عنوان و مسائل پژوهش حاضر را بدون تکرار و دارای نوآوری تشخیص داد. نوآوری این پژوهش در این است که برای اولین بار و به صورت مستقل در زمینه شخصیت اخلاقی، از دیدگاه علامه طباطبایی(ره) به عنوان یک فیلسوف بومی و مسلمان با رویکردی فلسفی بررسی و پاسخ به مسائل موجود در این موضوع را از منظر ایشان جویا می‌شویم.

۲ پیدایش و ساخت شخصیت اخلاقی انسان از منظر علامه طباطبایی

مفهوم شخصیت در مکاتب و رویکردهای متعدد تعاریف، خاستگاه‌ها و مؤلفه‌های متفاوتی دارد. رویکردهای رفتاری، شخصیت را بیشتر بر اساس تأثیری که بر دیگران می‌گذاریم، یعنی آن چه به نظر می‌رسد که باشیم، سنجش می‌کنند. این تعریفی است که به صورت ویژه در ادبیات رویکرد رفتاری مورد بحث قرار گرفته است. اما آیا رویکرد رفتاری نگاهی جامع به این مفهوم داشته است؟ البته وقتی از شخصیت صحبت می‌کنیم چیزی بیشتر از این‌ها منظورمان است. منظور ما مجموعه‌ای از ویژگی‌های فرد است، اجتماعی از ویژگی‌های مختلف که چیزی فراتر از ویژگی‌های سطحی و جسمانی است. رویکردهای شناختی اغلب تأکید می‌کنند که این واژه شامل بسیاری از ویژگی‌های ذهنی، اجتماعی و عاطفی در تعریف شخصیت می‌باشد. ویژگی‌هایی که امکان دارد نتوانیم مستقیماً ببینیم یا شخص، آن‌ها را از ما پنهان می‌کند و یا خودمان سعی کنیم آن‌ها را از دیگران پنهان کنیم. رویکردهای صفاتی، تعریف مذکور را مبنایی برای عمل خود قرار داده‌اند که ممکن است منظورمان از به‌کاربردن واژه شخصیت، ویژگی‌های پایدار باشد. اما امروزه این کلمه در ادبیات روان‌شناسی معنای وسیعی دارد. انجمن روان‌شناسی آمریکا شخصیت را به عنوان «تفاوت‌های فردی در الگوهای فکر، احساس و رفتار» تعریف می‌کند. این تعریف اغلب در یک رویکرد

امروزه در حوزه‌های مختلف فلسفه از جمله: اخلاق (اخلاق فضیلت)، اخلاق فمینیستی، فلسفه سیاسی، فلسفه تعلیم و تربیت و فلسفه ادبیات ظهور می‌یابد. دیدگاه‌های شخصیت، توسط اخلاق‌گرایان یونانی از جمله: سقراط، افلاطون، ارسطو و رواقیان نقطه آغاز بسیاری از مباحث فلسفی درباره شخصیت است. در این میان بیشترین توجه معطوف به دیدگاه‌های ارسطو است؛ زیرا بیشتر مباحث فلسفی درباره شخصیت، مدیون تحلیل‌های اویند. در دوره اسلامی نیز مسائل مرتبط با شخصیت اخلاقی، در آثار فلاسفه و اخلاق‌نگاران مسلمان ادامه یافت و مباحثی نظیر، مباحث زیر در آثار ایشان بحث شده است از جمله: (۱) ذاتی و طبیعی بودن اخلاق یا اکتسابی بودن آن؛ (۲) امکان تغییر اخلاق (۳) عوامل شکل‌گیری شخصیت اخلاقی و عوامل تغییر آن؛ (۴) بحث صفات و فضایل و رذایل مکتسبه؛ (۵) کیفیت اتصاف صفات برنفس: حرکت جوهری یا اتصاف عرضی و (۶) امکان اصلاح و عوامل تحول شخصیت اخلاقی.

مسأله شخصیت اخلاقی در بین اندیشمندان غربی، در علوم مختلف مطرح شده است و پاسخ‌های زیادی یافته، اما این مسأله، در دیدگاه اندیشمندان اسلامی، پاسخ شایسته‌ای نیافته است و غالباً به صورت نقل قول از اندیشمندان غربی و به صورت ترجمه بیان شده است. در این مقاله برآنیم با گوش شنوا نسبت به یافته‌های اندیشمندان معاصر، پرسش‌های نوین روان‌شناسان اخلاق در باب شخصیت اخلاقی را از فیلسوف بزرگ معاصر اسلام، علامه طباطبایی(ره) پرسش کنیم: (۱) منشأ و خاستگاه پیدایش و ساخت شخصیت اخلاقی چیست؟ (۲) عوامل درونی و بیرونی-محیطی رشد و تحول شخصیت اخلاقی انسان کدامند؟

در باب «پیدایش و تحول شخصیت اخلاقی انسان از منظر علامه طباطبایی(ره)»، کتاب، پایان‌نامه و مقاله‌ای در پایگاه‌های ایران داک، کتاب-خانه ملی ایران و پرتال جامع علوم انسانی یافت نشده است. همچنین پیشینه پژوهش در ایران

در نظریه فلسفی افلاطونی-ارسطویی مبتنی بر خلق سخن گفته است هم در تفسیر شریف المیزان از برخی اوصاف اخلاقی سخن گفته است که وجه تمایز انسان از دیگران و همچنین سبب تعالی منش و شخصیت اوست.

۲/۱ مفهوم قرآنی شاکله: ملکات اخلاقی منشأ شخصیت اخلاقی انسان نزد علامه

در قرآن واژه «شاکله» به چشم می‌خورد که گویی متناظر با فحوای کلمه شخصیت و مفهوم آن است. درحقیقت، شاکله را می‌توان به عنوان عنصر اصلی شخصیت در قرآن نام برد: «قُلْ كُلُّ يَعْمَلُ عَلَى شَاكِلَتِهِ فَرَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَنْ هُوَ أَهْدَى سَبِيلًا (اسراء ۸۴)». واژه شاکله را می‌توان از دید علامه این گونه تفسیرکرد: «شاکله»- به طوری که در مفردات گفته- از ماده شکل می‌باشد که به معنای بستن پای چارپا است و آن طنابی را که با آن پای حیوان را می‌بندند "شکال" (به کسر شین) می‌گویند و "شاکله" به معنای خوی و اخلاق است و اگر خلق و خوی را شاکله خوانده‌اند، بدین مناسبت است که آدمی را محدود و مقید می‌کند و نمی‌گذارد در آن چه می‌خواهد آزاد باشد، بلکه او را وادار می‌سازد تا به مقتضا و طبق آن اخلاق رفتار کند. و در مجمع‌البیان گفته است: "شاکله" به معنای طریقت و مذهب است. وقتی گفته می‌شود: این طریق دارای شاکله‌ها است، معنایش این است که "هر جمیعتی از آن راه دیگری برای خود جدا کرده‌اند". گویا "طریقه" و "مذهب" را از این جهت "شاکله" خوانده‌اند که رهروان و منسوبین به آن دو خود را ملتزم می‌دانند که از آن راه منحرف نشوند. بعضی دیگر گفته‌اند که "شاکله" از شکل (به فتحه شین) است که به معنای مثل و مانند است، بعضی دیگر گفته‌اند: این کلمه از شکل (به کسر شین) گرفته شده که به معنای هیأت و فرم است» (ترجمه تفسیر المیزان، ج ۱۳: ۲۶۲).

یکپارچه و التقاطی دیده می‌شود (محمدعلی نژادعمران و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۶۵).

از نظر بسیاری از محققان، ویژگی اصلی شخصیت، پیچیدگی آن است. درواقع، شخصیت به قدری پیچیده و گسترده است که تنها با یک نظریه نمی‌توان آن را بیان کرد. به همین جهت مروری بر روند تحولات در مطالعات مربوط به شخصیت نشان می‌دهد که بررسی‌های مربوط به آن از رویکردها و نظریه‌های متنوع و زیادی سود جسته‌اند (شجاعی، ۱۴۰۱: ۵). اختلاف و تفاوت بین رویکردها و نظریه‌های مختلف شخصیت را به حساب بی‌اعتباری آن‌ها نمی‌توان گذاشت. هرکدام از دیدگاه‌های نظری فقط بخشی از حقایق مرتبط با شخصیت انسان را آشکار می‌کنند که احتمال دارد پاسخ نهایی در مورد شخصیت انسان در گرو کنار هم قرار دادن حقایقی باشد که از نظریه‌ها و رویکردهای گوناگون به دست آمده‌اند. در دهه‌های اخیر توافق زیادی در بین محققان شخصیت به وجود آمده است که هر کدام از رویکردهای رفتارگرایی، انسان‌گرایی و روان‌تحلیل‌گری دارای درجاتی از درستی هستند که بر اساس این، در مطالعات مربوط به شخصیت، رویکرد چهارمی به نام «رویکرد صفت» پای‌ریزی شده است. یکی از مهم‌ترین ویژگی‌هایی که رویکرد صفت می‌تواند داشته باشد، این است که برای شناختن شخصیت انسان صفات آن‌ها را بررسی می‌کند و شخصیت را به‌عنوان مجموعه‌ای از صفات به کار می‌برند. (همان: ۶). در نتیجه در این مقام می‌خواهیم از دیدگاه علامه طباطبایی در باب شخصیت اخلاقی و منشأ پیدایش آن سخن بگوییم. نیز باید به پیچیدگی موضوع توجه کنیم و دیدگاه ایشان را از منظرهای مختلف به بحث و بررسی بگذاریم. علامه طباطبایی(ره)، در بحث از مفهوم قرآنی شاکله در تفسیر المیزان به ویژگی‌های شخصیتی افراد پرداخته است. همچنین تحلیل‌های فلسفی وی در باب خلق و کیفیت ایجاد اخلاق در انسان نیز می‌توان به عنوان منشأ شخصیت اخلاقی نزد علامه تحلیل شود. همچنین وی از برخی صفات اخلاقی هم

۴۲۶). تجسم اعمال، ساخته شدن و شکل گرفتن شخصیت به وسیله اعمال در دنیا و بروز و ظهور نتیجه این همسانی در دنیا، برزخ و قیامت است. بر اساس این نظریه، اعمال به واسطه مداومت و تکرار، عین شخصیت شده و آن را توسعه داده و می‌سازند. آدمی به واسطه افکار، اقوال و رفتارهایش، سازنده خود است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱: ۹۲؛ شیرازی صدرالدین، ۱۹۸۱، ج ۴: ۲۸۵). هرچه را درک کند عین هویت و ذات او می‌شود و ملکات پدیدار شده، متن گوهر نفس ناطقه او می‌شوند؛ از این رو جزا خود عمل است و عمل، عین جزاست. اگر در مقابل گناهی، به انسان آتش دوزخ وعده داده شده است، در واقع این آتش از فعل گناه جدا نیست، بلکه واقعیت این فعل، تمثیل پیدا کرده است (حسن زاده آملی، ۱۳۶۶: ۳۶۸).

جناب صدرالمتألهین در تفسیر آیات سوره مبارکه لیل به تبیین تأثیر اعمال در شخصیت می پردازد (لیل: ۱۰-۵)؛ انسان در ابتدای امر دارای فطرتی پاک همانند لوحی سفید است که بر اساس مداومت بر رفتارهایی آثار ملک یا شیطان و یا چهارپایان و درندگان در او پیدا می شود؛ «فإن النفس الإنسانية فی الفطره الاولى قابله لقبول آثار الملائکه و آثار الشیطانیه و آثار البهائم و السباع قبولاً متساویاً» (شیرازی صدرالدین، ۱۳۶۱، ج ۱: ۳۰۹). تمام رفتارهای علمی، عاطفی و ظاهری با نفس یکی می‌شود و آن را می‌سازد و موجب گسترش یا ضیق آن شده و همراه او در اکوان جسم، مثال و عقل هست و در هر نشئه‌ای ظهور خاص خود را پیدا می‌کند؛ صدرالمتألهین در این باره می‌گوید: به جهت ارتباط شدیدی که بین نفس و بدن است، هر عملی که در این عالم از انسان صادر شود، اثری را در قلب او ایجاد می‌کند. با تکرار اعمال در نفس، اخلاق و ملکاتی ایجاد می‌شود و بادوام و تکرار، آن اخلاق در نفس رسوخ کرده و تبدیل به ملکات اخلاقی می‌شود (شیرازی صدرالدین، ۱۳۶۱، ج ۶: ۲۲۶؛ ۱۹۸۱، ج ۹: ۲۹۴).

مرحوم علامه عمل انسان را مترتب بر شاکله آن دانسته است. بدین معنا که عمل انسان هرچیزی که باشد، متناسب با اخلاق آن است. همان‌طور که در فارسی ضرب‌المثلی در باب آن ذکر کرده‌اند: «از کوزه همان برون ترواد که در اوست». بنابراین می‌توان گفت که نسبت شاکله به عمل، مانند نسبت روح در بدن است که بدن با اعمال و اعضای خودش آن را مجسم می‌کند. این معنای مذکور، هم از طریق بحث‌های علمی و هم از طریق تجربه به اثبات رسیده است که در بین ملکات و احوال نفسانی روح و بین اعمال جسمانی و بدنی انسان رابطه‌ای خاص وجود دارد و مشخص شد که هیچ‌گاه کارها و اعمال یک مرد باشهامت و شجاع با کارها و اعمال یک مرد بذل و ترسو یکی نیست. همچنین یک ارتباط خاص و ویژه‌ای بین صفات درونی انسان و نوع ترکیب بنیه بدنی او وجود دارد. بعضی از مزاج‌ها خیلی زود عصبی و خشمگین می‌شوند و خیلی به انتقام‌جویی علاقه دارند و در بعضی دیگر از مزاج‌ها غریزه جنسی و شهوت شکم زودتر فوران و آن‌ها را بی‌طاقت می‌کند و به همین صورت ملکات دیگر نیز در اثر اختلاف مزاج‌هایی که دارند، انعقادشان در برخی‌ها خیلی زود و در برخی هم خیلی آرام است (همان).

۲،۲ طبیعت ثانوی انسان: ملکات

باطنه و شخصیت او نزد علامه

از دیدگاه علامه طباطبایی هر رفتاری که انسان از اول زندگی انجام دهد، هیأت و حالتی متناسب با آن در نفسش پدید می‌آید؛ با تکرار آن رفتار، رفته رفته صورت و حالت پدیدآمده، شدت یافته و نقش بیشتری می‌بندد و به صورت یک طبیعت ثانوی و یا ملکه می‌شود (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۸۲ و ۴۱۳). تعبیر ملکه و طبیعت ثانوی در کلام ایشان عبارت دیگری از مفهوم «شخصیت» است. علامه طباطبایی همچون اندیشمندان بزرگی چون شیخ بهائی و صدرالمتألهین با الهام از منابع وحیانی، نحوه تأثیرگذاری رفتارها بر شخصیت را با نظریه «تجسم اعمال» تبیین می‌کنند (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱: ۴۱۲ و

مساوی با تحقق متصوّر است (شیرازی صدرالدین، ۱۹۸۱، ج ۳: ۴۷۵). شخصیت اخروی برحسب ملکه‌های نفسانی پدیدآمده در دنیا ساخته می‌شود. نفس، زندگی جدید خود را در برزخ با بدنی متناسب با آن نشئه پی می‌گیرد. بدنی که از ملکات و صفات راسخ نفس نشأت می‌گیرد. نفس با توجه به آن صفات و ملکات و تصور آن‌ها، اجسامی برزخی ایجاد می‌کند که از جمله آن‌ها بدن خود باشد که شبیه بدن دنیوی است، ولی لوازم آن را ندارد (شیرازی صدرالدین، ۱۳۶۰: ۲۸۰).

۲،۳ صفات شخصیت نزد علامه در دو بعد صفات فلسفی و قرآنی

یکی از رایج‌ترین و پرکاربردترین نظریه‌ها در علم روان‌شناسی شخصیت، نظریه صفات است. در دهه‌های ۱۹۴۰ تا ۱۹۷۰، روان‌شناسی صفت عمدتاً با کارهای آلپورت، آیسنگ و کتل رسمیت پیدا کرد. شاید بارزترین ویژگی رویکرد صفات، تأکید به صفات‌های شخصیتی فرد باشد. طبق دیدگاه رویکرد صفت با توجه به صفات فرد می‌توان شخصیت او را توصیف کرد (شجاعی، ۱۳۸۸: ۱۳۰). صفت در روان‌شناسی به ویژگی فردی نسبتاً پایدار در فرد که روی رفتار تأثیر می‌گذارد، تعریف شده است. کریسیل یولمن (۲۰۱۰) دیدگاه‌های نظری درباره صفت را بررسی و ویژگی‌های صفت را در سه مقوله کلی طبقه‌بندی کرده‌اند: ۱. دوام و پایداری نسبی؛ ۲. نقش علی روی رفتار؛ ۳. خصوصیت درون فردی. در عین حال، هر یک از این سه ویژگی، مجادله‌های نظری خاص خود را دارد (همان، ۱۴۰۱: ۱۲). در ادبیات فلسفی دوره اسلامی نیز مفهوم خلق به معنای اوصاف پایدار است که نقش علی در رفتار دارند و از خصوصیات درونی افراد است. بر اساس این، مفهوم خلق، می‌تواند در تناظر با نظریه صفات که یکی از انواع نظریات شخصیت اخلاقی است، محسوب شود. ملاصدرا اخلاق را چنین تعریف می‌کند: «الخلق ملکه یصدر بها عن النفس أفعال بالسهوله من غیر تقدم رویه». (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۴: ۱۱۴؛ ج ۹: ۲۹۱) صدرا، خلق را، چیزی بین [۱] طبیعت و [۲] اراده

انسان جامع بین عالم طبیعت، مثال و عقل است (شیرازی صدرالدین، ۱۹۸۱، ج ۹: ۱۹۴)؛ اعمال فکری و ظاهری و مکتسبات انسان در هرکدام از عوالم سه-گانه تأثیر گذارده و صورت خاصی ایجاد می‌کنند؛ مثلاً صفت غضب اگر راسخ شده باشد در موطن جسم، خیال و عقل اثر مختلفی می‌گذارد. باعث تعجب نیست که غضب همان‌طور که در موطن جسم باعث قرمز شدن رنگ پوست و بالا رفتن حرارت بدن می‌شود، در موطن مثال و عقل آتش سوزنده‌ای شود و در آن جا ذخیره شود تا روزی که پرده جسمانیت کنار رفته و آشکار گردد (شیرازی صدرالدین، ۱۳۶۰: ۳۲۹).

موضوع اصلی در نظریه تجسم اعمال، پذیرش نظریه «اتحاد عاقل و معقول» است. همه ادراکات نفس و همه انفعالات و مکتسبات نفس بر اساس اصل اتحاد عاقل و معقول جزء نفس می‌شوند و موجب توسعه وجودی آن می‌گردند. قوه عالمه با ادراک و تفکر و قوه عامله با رفتارها موجب توسعه نفس می‌شوند و آن را می‌سازند. درحقیقت نفس با کسب معارف و حقایق و تحصیل ملکات نفسانی بر اثر انجام اعمال فاضله، اشتداد وجودی و سعه واملی پیدا می‌کند و به اتحاد «علم و عالم» و «عمل و عامل» به سوی کمال مطلق ارتقا می‌یابد (طوسی، ۱۳۷۴: ۸۴؛ شیرازی صدرالدین، ۱۳۶۰: ۲۴۵).

«قوه خیال» موضوع دیگری است که در نظریه تجسم اعمال از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. قوه خیال منبع و محل ذخیره‌سازی تمام انفعالات انسان اعم از حسی، خیالی، عقلی است. تمام عمل‌ها و عکس‌العمل‌های انسان در آن ثبت می‌شود و به عبارتی آن را شکل می‌دهد و می‌سازد. صدرا در مقابل بزرگانی چون ابن سینا و سهروردی قائل به مجرد قوه خیال است. وی مجرد این قوه را با ادله گوناگون اثبات نمود. از این رو قوه خیال با از بین رفتن بدن نابود نمی‌شود و کارکردهای زیادی در زندگی بعد از مرگ و تجسم اعمال دارد که مهم‌ترین آن ایجاد بدن برزخی است که بر اساس نوع ذخایری که از دنیا با خود آورده، بدنی را تصور کرده که تصور آن

فضیلتی یا رذیلتی در آدمی ملکه نشده باشد و باثبات و پایدار نباشد، جزئی از اخلاق محسوب نمی‌شود و این وجه تمایز ملکه از حال است که در تعریف خلق اخذ می‌شود.

طبق دیدگاه علامه، غایت و هدف کمالات اخلاقی تنها در اکتفا کردن به فضیلت‌های انسانی نیست، چه بسا مرتبه و مرحله‌ای بالاتر از آن است که آن چیزی جز درخواست و طلب رضای پروردگار نیست. در این مقام است که علامه، اخلاق قرآنی را مطرح می‌کند و آن را به نسبت اخلاق فلسفی بالاتر و متعالی‌تر می‌داند. ایشان در این باب می‌فرمایند: «هنگامی که ایمان بنده نسبت به پروردگارش شدت پیدا کرد و خود را به این فکر مشغول نمود و اسمای حسنی الهی و صفات زیبایی را که منزه از نقص و زشتی است در خود تقویت و مراقبت از نفس را تشدید نمود، خود را به حدی از عبودیت می‌رساند که در همه حالات، پروردگارش را ناظر اعمال خود می‌بیند و نسبت به او، حب و علاقه شدیدی نشان می‌دهد و این محبت تشدید می‌گردد؛ طوری که از همه چیز، قطع علاقه نموده و دوست نمی‌دارد مگر پروردگارش را و قلبش خضوع نمی‌کند مگر برای او. چنین عبدی به سادگی نمی‌لغزد و جز حسن و جمال الهی، چیزی نمی‌بیند و چیزی را دوست نمی‌دارد، مگر آن چه را که خداوند سبحان دوست دارد» (المیزان، ج ۱: ۳۷۱).

علامه طباطبایی (ره) در فرق بین اوصاف اخلاقی فلسفی و اوصاف اخلاقی در قرآن چنین می‌نویسد:

«از نظر مرحوم علامه مسلک سومی وجود دارد که مختص قرآن کریم است و در هیچ‌کدام از کتاب‌های آسمانی که تا به الان به ما رسیده، نمی‌توان یافت و همچنین از هیچ‌کدام از تعالیم انبیاء پیشین نقل نشده و نیز در هیچ‌کدام از حکمای الهی و مکاتب فلسفی دیده نشده است و آن عبارت از این است که آدمی را از لحاظ اوصاف و طرز تفکر آن طور تربیت کرده که دیگر مجال برای رذائل اخلاقی باقی نگذاشته است و به عبارتی، اوصاف رذیله و خوی‌های ناشایست را از طریق رفع از بین برده

فکری معرفی می‌کند که [۳] حاصل از تکرار عمل و [۴] امری اکتسابی است و به سبب آن ویژگی درونی، افعال آدمی به سهولت و بدون تفکر و اندیشه صادر می‌شود. به نظر علامه طباطبایی (ره) نیز اخلاق جمع «خلق» و به معنای خوی، طبع، رفتار و همچنین سرشت باطنی است که تنها با دیده بصیرت قابل درک است و ملک‌هایی است که باید در نفس آدمی رسوخ کند و در ظل مداومت بر اعمال صالح و تکرار آن در مسیر صحیح هدایت و تقویت شود (طباطبایی، ۱۳۸۱، ج ۲: ۲۶۳ و راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق: ۱۵۹). علامه طباطبایی در کتاب نه‌ایه‌الحکمه، در تعریف خلق می‌نویسد: «ملکه‌ای است که به توسط آن صدور فعل، بدون تفکر و تأمل صادر می‌شود» (نه‌ایه‌الحکمه، ۱۳۷۸، ج ۱: ۴۲۸). ایشان از ملکاتی که مربوط به قوای نباتی و حیوانی و انسانی است سخن می‌گویند. از نگاه ایشان هرچند فضیلت‌ها و رذیلت‌های اخلاقی، متعدد و فراوان هستند، اما قوای سه‌گانه نفس را که محرک نفس آدمی برای به‌دست‌آوردن علوم عملی است، می‌توان به عنوان منشأ و سرچشمه تمامی آن خصایص دانست. این سه قوا عبارت‌اند از قوه عاقله، غضبیه و شهویه. بنابراین تمامی افعال و کارهای انسان یا برای کسب منفعت (قوه شهویه) یا برای از بین بردن ضرر (قوه غضبیه) و یا همانند قوه ناطقه برای تصور و تصدیق است. هنگامی که این قوای مذکور در مسیر عدالت باشند، بدین معنی که به سمت افراط و تفریط کشیده نشوند، صفات اخلاقی در وجود انسان نهادینه می‌شود (همان).

علامه در تفسیر المیزان نیز اخلاق را چنین تعریف کرده است که اخلاق به معنی ملکات راسخ شده در روح آدمی و در واقع صفتی از اوصاف آدمی است (المیزان، ج ۶: ۳۶۷). در تعریف مذکور قید «ملکه» بدین معناست که صفات اخلاقی در آدمی، باثبات و بادوام است و به دلیل این‌که این گونه قوا در درون و باطن وی وجود دارد، می‌توان در باب شخصیت اخلاقی براساس نظریه صفات دیدگاه علامه را تفسیر کرد؛ زیرا اگر وصفی از اوصاف

است محبوبم چنان است و نیز محبوبم منزله از نقص است، این جذبه و شور همچنان در او رو به زیادی و شدت می‌گذارد و این مراقبت و به یاد محبوب بودن، رو به ترقی می‌رود تا آنجاکه وقتی به عبادت او می‌ایستد، طوری بندگی می‌کند که گویی او را می‌بیند و او برای بنده‌اش در مجالی جذبه و محبت و تمرکز قوی تجلی می‌کند و هم او را می‌بیند و هماهنگ آن محبت به خدا نیز در دلش رو به شدت می‌گذارد» (المیزان، ج ۱: ۵۶۲).

۳ عوامل رشد و تحول شخصیت اخلاقی انسان نزد علامه

اندیشمندان رشد اخلاقی، در باب عوامل رشد و تغییرپذیری اخلاق بحث کرده‌اند. برخی از ایشان تنها به عوامل درونی و برخی به عوامل بیرونی و برخی دیگر به تعامل عوامل درونی و بیرونی اشاره کرده‌اند (کیلن و اسمتانا، ۱۳۹۷، ج ۱: ۴۰). نظریات تعاملی در انتخاب و تأکید بر عوامل نیز متفاوتند. پیازه به نقش تفکر، عواطف و مسائل اجتماعی (41.421948 piaget,) و داماسیو بر نقش تحولات زیست‌شناختی-عصب‌شناختی بدن در احساسات و سپس در عقلانیت تأکید می‌کند که با درونی‌سازی ارزش‌های اجتماعی همراه می‌شود. همچنین در باب میزان تأثیرگذاری عوامل نیز برخی آن‌ها را در عرض هم بیان داشته‌اند و برخی با نوعی نگاه طولی از اولویت، زمینه‌سازی، نیروی انگیزشی، منبع انرژی و... یک یا چند عامل نسبت به عوامل دیگر سخن گفته‌اند. از میان عوامل مختلف، پیازه و کلبگ^۱ به استدلال و قضاوت‌های اخلاقی تأکید می‌کنند. اما این تأکید به معنای نفی تأثیر عواطف نیست. نوسباوم عواطف را مستتر در استدلال می‌داند تأکید هافمن علی‌رغم توجه به شناخت‌ها، به عواطف بیش از ایشان است و هایت با تأکید بر عواطف، استدلال را نیازمند تلاش و استفاده از شواهد می‌داند که پس از انجام عمل اخلاقی برای توجیه آن به کار برده می‌شود و نه سبب آن (کیلن، ۱۳۹۷، ج ۱: ۹۲) توریل از

است، نه دفع، به این معنی که حتی اجازه نداده است که رذائل در دل‌ها راه پیدا کند تا در پی برطرف کردنش باشند؛ بلکه چنان دل‌های آدمی را مملو از علوم و معارف خود کرده است که دیگر مجالی برای خوی‌های ناپسند، باقی نگذاشته است. کسی که به این مرحله می‌رسد وجودش سرشار از خوبی و نیکی و پاکی و طهارت روح و روان می‌شود. پایه و اساس این مرحله از رشد توحید خالص و کامل است، بدین معنی که آدمی باید تا حدی به رشد فکری رسیده باشد که در همه امور فقط خداوند را اراده کند و جز برای او کاری انجام ندهد. علامه در بیان توضیح این مطلب می‌فرماید: آدمی هر عملی را که برای غیر خدا انجام دهد، هدف و منظوری از انجام آن دارد، بنابراین از انجام آن عمل یا منفعت و عزتی در پی دارد و به دنبال کسب آن است و یا به خاطر ترس از چیزی آن را انجام می‌دهد تا از شر آن چیز در امان باشد. قرآن کریم، عزت و نیرو را منحصر در خدای سبحان کرده است و می‌فرماید: (إِنَّ الْعِزَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا، عزت همه‌اش از خداست). (یونس: ۶۵) (المیزان، ج ۱: ۵۳۹).

بنابراین علامه طباطبایی در باب صفات و فضایل و رذایل اخلاقی از سه مسلک نام می‌برد: مسلک اول مختص کسانی است که به دنبال فوائد و منافع دنیوی هستند و مهم‌ترین عامل سعادت را توجه به امور دنیایی می‌دانند. مسلک دوم مختص پیامبران است که مهم‌ترین هدف آن کسب فوائد اخروی است. مسلک سوم رشد توحیدی است که از نظر علامه فقط مختص به قرآن کریم است که پایه و اساس این مرحله، رشد توحید کامل و خالص است و کسی که به این مرحله دست می‌یابد به حدی از رشد فکری می‌رسد که در همه امور فقط خدا را اراده می‌کند. «توضیح اینکه وقتی ایمان بنده خدا رو به شدت و زیادی می‌گذارد، دلش مجذوب تفکر درباره پروردگارش می‌شود، همیشه دوست می‌دارد به یاد او باشد و اسما حسنا محبوب خود را در نظر بگیرد، صفات جمیل او را بشمارد: پروردگار من چنین

^۱ (رک: سیف، سوسن و دیگران، ۱۳۹۳: ۱۰۳)

ارادی نفس چهار مبدأ برمی‌شمارد: اولین مبدأ از فعل اختیاری را می‌توان قوه‌عامله در نظر گرفت که پراکنده در بدن است و آن را به حرکت وامی‌دارد. دومین مبدأ از فعل اختیاری را می‌توان اراده در نظر گرفت که قبل از قوه‌قبلی یعنی قوه‌عامله است. سومین مبدأ از فعل اختیاری را می‌توان شوق در نظر گرفت که منتهی به تصمیم و اراده می‌شود. چهارمین مبدأ از فعل اختیاری را می‌توان صورت علمی در نظر گرفت که فاعل را به طرف هدف و غایتی که دارد رهنمود می‌کند که یا حاصل از تفکر است یا تخیل. تمامی عوامل شناختی، عاطفی، گرایشی، اراده و عزم و کراهت و حتی نیروهای بدنی، نیروهای فطری و طبیعی و... در بروز تغییر و تحولات شخصیت اخلاقی انسان دخیلند. مرحوم علامه، لازمه خلقت آدمی را هدایت فطری می‌داند که در آغاز خلقت در همه انسان‌ها به‌طور مساوی وجود دارد، اما امکان دارد بنا بر عواملی در بعضی افراد، بی‌اثر و ضعیف گردد و آن عوامل مذکور اموری هستند که آدمی را از هر آن چه که فطرت و عقلش به سوی آن هدایت می‌کند، غافل می‌کند و یا حتی اگر چنین عواملی در کار نباشد و آدمی دعوت فطرت و عقلش را به‌خوبی درک کند، ملکات زشتی همچون لجاجت، عناد و امثال آن به دلیل تکرارکردن گناه در دلش رسوخ پیدا کرده، مانع از اجابت دعوت فطرت می‌گردد. علاوه بر این، علامه خلقت آدمی را نوعی ایجاد می‌داند که همراه با معارف الهی و ادراکات فطری است و دگرگونی و تغییرپذیری خلقت موجودات بی‌معناست. پس آدمی هیچ‌گاه نمی‌تواند راهی به جز فطرت در پیش بگیرد و علوم فطری خود را باطل کند. در حقیقت انحرافی که آدمی از راه فطرت دارد حکم فطری را باطل نمی‌کند؛ بلکه همان احکام را در مواردی غیر صحیح به کار می‌برد. همچون یک تیراندازی که تیر و کمان را برای به هدف خوردن ساخته است، ولی تیر را به غیر هدف می‌زند. بنابراین او از تیر و کمان استفاده کرده است ولی غلط و نابه‌جا. (ترجمه تفسیر المیزان، ج ۵: ۵۱۰). علامه طباطبایی به مسأله فطرت در کاربرد عقل در طی مراتب کمالی نیز اشاره کرده و می‌فرماید: عقلی

نظریه قلمرویی، بر گونه‌شناسی قضاوت‌ها و دانش اجتماعی (Gilligan, turiel, 1985, vii) و گیلگان (2003, 2) بر نقش جنسیت تأکید می‌کنند. همچنین عوامل محیطی در تحقیقات اندیشمندان مختلفند، از جمله: نقش فرهنگ و قومیت و مذهب، نقش همسالان، دوستی‌های اولیه کودکان، مدرسه، والدین و ... همچنین مثلاً در نوع عواطفی که به آن توجه می‌کنند نیز متفاوتند. (برگرفته از مقاله ابوالحسنی نیارکی، الگوی رشد اخلاقی از دیدگاه طوسی).

علامه طباطبایی در باب تحول شخصیت اخلاقی و عوامل درونی و بیرونی آن بحث کرده است و ایشان مهم‌ترین عامل را اراده انسان می‌دانند:

«عوامل بیرونی و درونی مختلفی مثل وراثت، محیط (درون رحمی، طبیعی و جغرافیایی، خانواده) و اراده و... در تحول شخصیت مؤثراند؛ اما آن چه مهم است این است که مهم‌ترین عامل، اختیار و اراده آزاد انسان است. اگر اراده و اختیار نبود، مسؤولیت، ستایش، تحسین، نکوهش و تقبیح، پاداش و کیفر و اظهار تأسف و ندامت از گناه معنی نداشت و خلاصه این‌که همه نظام‌های ارزشی اعم از حقوقی، اخلاقی و دینی فرومی‌ریخت. دو عامل اساسی در افعال اختیاری انسان: آن چه در افعال اختیاری انسان تأثیر دارد، دو عامل است یکی میل فطری و غریزی دیگری آگاهی و شناخت. اولی در حکم موتور محرک ماشین و منبع مولد انرژی است و در نهاد هر انسانی وجود دارد (با شدت و ضعف). دومی در حکم چراغ آن ماشین است که راه‌های ارضای خواسته‌های فطری و غریزی را نشان می‌دهد. میل‌های فطری باید با شناخت ضمیمه شوند تا راه‌های ارضایشان معلوم گردد. (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۲: ۲۲۴).

۳/۱ عوامل درونی

از عوامل درونی می‌توان به مبانی کنش آدمی که در سه ساحت شناختی، عواطف و عملکردی هستند نام برد. همچنین علامه به نقش فطرت و طبیعت هم اشاره کرده است. علامه طباطبایی (ره) برای افعال

قلب آدمی رسوخ می‌کنند (ترجمه تفسیر المیزان، ج ۱۳: ۲۶۵).

علامه طباطبایی در باب تأثیر جامعه بر رشد شخصیت یا تحول آن می‌نویسد:

«این وضع اجزای یک انسان است که می‌بینم دست به دست هم داده و در اجتماع سیر می‌کنند و همه به یک سو در حرکتند، افراد یک جامعه نیز همین حال را دارند؛ یعنی اگر تفکرشان تفکر اجتماعی باشد، خیر و شر، فساد و صلاح، تقوا و فجور، نیکی کردن و بدی کردن و ... یک یک آن‌ها در خیر و شر مجتمعتشان تأثیر می‌گذارد، یعنی اگر جامعه صالح شد، آنان نیز صالح گشته و اگر فاسد شد، فاسد می‌گردند. اگر جامعه باتقوا شد، آنان نیز باتقوا می‌شوند و اگر فاجر شد، فاجر می‌گردند و ... برای اینکه وقتی افراد، اجتماعی فکر کردند، جامعه دارای شخصیتی واحد می‌گردد» (ترجمه تفسیر المیزان، ج ۴: ۱۶۷).

علامه طباطبایی در باب دوستی با کفار چنین می‌نویسد:

«وَالَّذِينَ كَفَرُوا بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ» یعنی کفار ولایتشان در میان خودشان است و به اهل ایمان تجاوز نمی‌کند، پس مؤمنین نمی‌توانند آنان را دوست بدارند و این معنا از این جا استفاده می‌شود که جمله "بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ" مانند جمله "أَوْلِيَاءُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ" که درباره مؤمنین فرمود، جمله‌ایست انشایی و امری، به صورت جمله‌ای خبری و درحقیقت در این جمله ولایت کفار را در میان خودشان، جعل می‌کند و درباره این تعبیر به حسب عقل هیچ احتمالی نمی‌رود، جز همین که گفتیم: می‌خواهد سرایت و تجاوز ولایت کفار را بر مؤمنین نفی کند و بفرماید اهل ایمان نباید آنان را دوست بدارند (تفسیر المیزان، ج ۹: ۱۸۹).

۴ نتیجه‌گیری

در یک جمع‌بندی کلی می‌توان گفت که کارکرد اخلاقی انسان فرآیندی فعال با خاستگاه سرشتی،

می‌تواند چراغ راه انسان در رسیدن به کمال باشد که همراه با تعادل و سلامت فطرت باشد. در واقع، در قرآن مراد از تعقلی که انسان را به سمت و سوی رستگاری هدایت می‌کند، ادراک توأم با سلامت فطرت است، نه تعقل تحت تأثیر غرایز و امیال نفسانی (ترجمه تفسیر المیزان، ج ۲: ۳۷۵).

همان طور که گفته شد، علامه به نقش طبیعت انسان نیز به عنوان عامل درونی تغییر و تحولات شخصیت اخلاقی انسان اشاره کرده است. به نظر ایشان اسلام، انسان طبیعی را در تشریحات و احکام اخلاقی خود پشتوانه قرار می‌دهد، بدین گونه که ساختمان وجودی آدمی را با تجهیزات ویژه و خاص خودش مورد نظر قرار می‌دهد، نیازمندی‌های این ساختمان را مراعات می‌کند و تأمین مصلحت واقعی انسان (خیرات پایه) از اهداف آن است (طباطبایی، ۱۳۸۷: ۲۹۶). بنابراین همه آدمیان باید دست به دست هم بدهند و طبیعت‌های خود را به کمال و هدفی برسانند که برای آن خلق شده‌اند (طباطبایی، ۱۳۸۷: ۵۷۱).

۳٫۲ عوامل بیرونی

تا به این جا به ارتباط بین ذات و اخلاق و اعمال اشاره شد. در این بین یک ارتباط دیگری هم وجود دارد که در بین ملکات انسان و اعمال خارج از ذات او و در بین جو زندگی و اوضاع وی وجود دارد که در بطن زندگی اوست؛ مثل سنن و رسوم و آداب و عادت‌های تقلیدی و غیره. لذا این‌ها انسان را به موافقت خودشان دعوت می‌کنند و از هرکاری که مخالف و ناسازگار با آن است باز می‌دارد. بنابراین یک صورت جدیدی به وجود می‌آید که از مخالفت کردن با آن وحشت کرده و در واقع می‌توان مخالفت با آن را مانند شنای برخلاف جریان آب تصور کرد و اعمالش با شرایط محیط اجتماعی و جو زندگی‌اش تطبیق می‌شود. غالباً این رابطه هم از حد اقتضاء تجاوز نمی‌کند، اما گاهی ممکن است طوری پابرجا شود که دیگر به از بین رفتن آن امیدی نماند به این دلیل که به مرور زمان، ملکات (چه ردیلت و چه فضیلت)، در

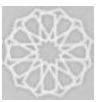
طبق استعدادهای شناختی از آن طبیعت اولیه فاصله می‌گیرد و وقتی به موجودی عقلی تبدیل شد، دارای طبیعت ثانویه می‌شود. با این تفاسیر هرکاری که انسان بخواهد انجام دهد، شکل و هیأتی از سعادت و شقاوت در نفس به وجود می‌آید. اگر این کار تکرار شود و رفته رفته آن شکل و هیأت شدید و ملکه یا هیأت ثانویه می‌شود. سپس این ملکه به تناسب همان فعل و رسوخ بیشتر، صورتی سعیده و شقیقه در نفسش ایجاد می‌شود، بنابراین بخشی از ملکات که به خلق بازمی‌گردند، ملکات خلقی‌اند. پس شخصیت شکل و هیأت ثانویه فرد است که بر اساس ملکات اخلاقی است. طبیعت ثانویه ممکن است تحقق صورت سعیده و یا تحقق صورت شقیقه در انسان باشد، بنابراین این خود فرد است که نوع طبیعت ثانویه خود را انتخاب می‌کند. لذا اگر صورت شقیقه تحقق یابد، به تدریج انسان از طبیعت اولیه خودش به پایین‌ترین و پست‌ترین مراتب انتقال می‌یابد. اما اگر صورت سعیده تحقق یابد و در راستای تعالی آن گام بردارد، در این صورت فرآیند رشد اخلاقی انسان تکاملی خواهد بود. از نظر مرحوم علامه این ملکات خلقی، یکسری عوامل درونی دارند همچون فطرت و طبیعت که از نظر ایشان مهم‌ترین عامل درونی اراده آزاد انسان است و یکسری عوامل بیرونی (محیطی) که خارج از ذات او و در اوضاع و احوال و جو زندگی او هستند. همچون آداب و سنن و رسوم و عادت‌های تقلیدی و تأثیر جامعه و محیط جغرافیایی و خانواده و دوستان و همسالان و حتی دوستی با کفار.

(فطرت و طبیعت و مزاج و امور بدنی) است که متضمن نظم‌دهی رفتارهای آدمی توسط شناخت در بافت هنجارها و ارزش‌های محیط است. به نحوی که در طول زمان و ممارست و تجربه، این انتظام برای انسان به صورت ملکه که ارزش‌های خودساخته زیربنایی رفتارند، درونی می‌شود و سپس به صورت شاکله یا شاکله‌هایی درمی‌آید که ملکات ثانوی نفس هستند که می‌توانند هیأت دیگری را برای نفس ایجاد کنند که صورت باطنی اوست. علامه طباطبایی(ره) در بحث از مفهوم قرآنی شاکله، ویژگی‌های شخصی افراد را ذکر کرده است. بر اساس این، مفهوم شاکله را می‌توانیم به نوعی با مفهوم شخصیت یکی بدانیم. علامه در تفسیر المیزان شاکله را به معنای خلق و خوی و ملکات اخلاقی معرفی کرده است و ایشان خلق و خوی را مجموعه صفات روانی انسان می‌داند که در حقیقت از ارتباط این خلق و خو با افراد و اشیا بروز می‌یابد. لذا با این تفاسیر می‌توان اذعان کرد که با توجه به تحلیل‌های فلسفی علامه در بحث از خلق و کیفیت ایجاد آن در افراد می‌توان خلق و خو را یکی از منشأهای شخصیت اخلاقی از دیدگاه علامه در نظر گرفت. ایشان خلق را ملکه خوانده است. هیأت‌ها و شاکله‌ها ملکات فرداند، علامه در موارد زیادی از طبیعت اولیه و طبیعت ثانویه سخن گفته است. طبیعت اولیه انسان مشترک با حیوان است و منظور از طبیعت ثانویه به فعلیت رسیدن توانایی‌های بالقوه طبیعت اولیه و جایگاه عقلانیت عملی در انسان است. انسان در یک سیر صعودی

منابع

- ابوالحسنی نیارکی، فرشته، قربانی، هاشم ۱۳۹۷،
الگوی رشد اخلاقی از دیدگاه خواجه
نصیرالدین طوسی، اخلاق و حیانی، سال
هفتم، شماره اول، (پیاپی ۱۵).
- اریک فروم، ۱۳۷۰، انسان برای خویشتن، پژوهشی در
روانشناسی اخلاق، ترجمه اکبر تبریزی،
تهران: بهجت.
- حسن زاده آملی، حسن (۱۳۶۶)، اتحاد عاقل و
معقول، چاپ دوم، تهران: حکمت.
- راغب اصفهانی، ابوالقاسم حسین بن محمد ۱۴۱۲،
مفردات الفاظ القرآن. قم: مؤسسه
مطبوعاتی اسماعیلیان.
- راس، آلن (۱۳۸۶)، روان‌شناسی شخصیت (نظریه‌ها
و فرآیندها)، ترجمه سیاوش جمال فر،
تهران: روان.
- شجاعی، محمدصادق ۱۴۰۱، پرسش‌نامه شخصیتی
شاکله: مبانی نظری، شیوه اجرا و تفسیر،
قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- شجاعی، محمدصادق ۱۳۸۸، نگاهی به ریشه‌های
نظریه صفات شخصیت، مطالعات اسلام و
روانشناسی، شماره چهارم.
- شیرازی صدرالدین، محمد بن ابراهیم (۱۹۸۱ م)،
الحکمة المتعالیة فی الاسفار العقلیة
الاربعة، بیروت: دار احیاء التراث.
- الشواهد الربوبیه فی المناهج السلوکیه، ۱۳۶۰، با
حواشی هادی بن مهدی سبزواری، مرکز
نشر دانشگاهی-تهران-ایران.
- (۱۳۶۱) تفسیر القرآن الکریم (صدرا)، چاپ دوم، قم:
انتشارات بیدار.
- طباطبایی، محمدحسین ۱۳۷۴، ترجمه تفسیر
المیزان، ۲۰ جلد، نشر جامعه مدرسین حوزه
علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- (۱۴۱۷ ق)، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت:
مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- (۱۳۸۱)، المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه سید محمد
باقر موسوی همدانی، قم: انتشارات اسلامی
وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم،
چاپ پانزدهم.
- ۱۳۷۸، نهایت‌ه حکمه، شرح حسین حقانی، دانشگاه
الزهراء (س).
- طوسی، محمد بن محمد (۱۳۷۴)، تذکره در آغاز و
انجام، تهران: سازمان چاپ و انتشار وزارت
فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- علامه جعفری ۱۳۹۹، فلسفه اخلاق و تعلیم و تربیت،
مؤسسه تدوین و نشر آثار علامه جعفری.
- علیا، مسعود ۱۳۹۱، فرهنگ توصیفی اخلاق،
انتشارات هرمس.
- ملانی کیلن، جودیت اسمتانا، ۱۳۹۷، رشد اخلاقی:
کتاب راهنما (جلد ۱)، مترجمان: محمدرضا
جهانگیرزاده، علیرضا شیخ شعاعی، سید
رحیم راستی تبار، پژوهشگاه علوم و فرهنگ
اسلامی.
- نژادعمران، محمدعلی و مینا شمخی ۱۳۹۹، مقایسه
تحلیلی شخصیت از دیدگاه روان‌شناسی با
مفهوم شاکله در قرآن، فصل‌نامه فرهنگ
مشاوره و روان‌درمانی، سال یازدهم، شماره
۴۳.

Gilligan, Carol (2003), *In a different voice: psychological theory and Woman's development*, Cambridge, Massachusetts, and England: Harvard University press, Thirty eighth printing.

Piaget, j (1348), *The moral judgement of the child*. Translated by Marjorie Gabain,

Printed in U.S.A, Glencoe, Illinois: free Press.

Turiel, Elliot (1985), *The development of social knowledge: Morality and convention*, Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne Sydney Cambridge University Press, Reprinted.